

АНОНС НОВОЇ КНИГИ

Зазвичай журнали рецензують книги, що вийшли друком, а не повідомляють про підготовку індивідуальних чи колективних монографій та збірників. Редакція журналу розглянула і схвалила пропозицію започаткувати дещо незвичну рубрику — “Анонс нової книги”. У ній розміщуватимуться підготовлені фрагменти результатів досліджень, які невдовзі постануть у звичній формі — під м’якою чи твердою палітуркою з певною кількістю сторінок. Маємо великі сумніви, що такий захід підвищить інтерес до читання наукових праць, адже практики проведення часу із книгою в руках стають дедалі менш поширеними. Проте запрошуємо не тільки соціологів, а й представників усіх суспільствознавчих дисциплін пропонувати часописові такі, по суті, рекламні матеріали.

Відкриває рубрику “Вступ” до колективної монографії “Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики населення”, що вийде друком наступного року; авторами книги є співробітники відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України та кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

УДК 316.4.051

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

СВІТЛАНА ОКСАМИТНА,

доктор соціологічних наук, декан факультету соціальних наук та соціальних технологій НАУКМА, Київ

Вступ: визначити стан суспільства і дати йому ім’я

Анотація

Швидкі суспільні зміни стали нормою у сучасному світі як для окремих країн, так і, зокрема, в межах Європейського Союзу, де зростає неоднорідність європейського соціального і політико-економічного простору. Референдум у Великій Британії підтвердив дезінтеграційні тенденції у європейському просторі та

посилення цінності національного ізоляціонізму. На просторах Союзу Незалежних Держав, до якого досі входить Україна, внаслідок збройних конфліктів виникла низка так званих незалежних республік та “зон заморожених конфліктів”. Україна не стала винятком, втративши частину своєї території через анексію Криму та війну на Донбасі. Теперішній стан українського суспільства описується як “стан сингулярності”, коли йдеться про щось особливе, незвичне, надзвичайне, часом парадоксальне. Під час війни практики повсякденного життя людей змінюються, руйнуються, виникають нові форми поведінки і взаємовідносин. Поданий текст є вступом до колективної монографії, в якій автори на підставі переважно репрезентативних даних описують те, що відбувається в українському суспільстві після надзвичайних подій 2013–2014 років в оцінках, поглядах, переконаннях і повсякденних практиках громадян.

Ключові слова: стан, ситуації, сингулярність, повсякденність, практики

Теза про когнітивне та смислове виснаження концепту “суспільство” була досить популярною серед соціологів у нульових роках нинішнього століття. Так принаймні вважали вельми авторитетні в нашій дисципліні зарубіжні дослідники, ті, кого найчастіше цитують і до кого варто прислухатися (див.: [Костенко, Макеєв, 2008]). Загалом це була реакція на процеси глобалізації, які начебто утверджували безповоротну прозорість державних кордонів і чи то бажане, чи то фатальне послаблення державного суверенітету, мрію або марення про “транснаціональне суспільство” [O’Mahony, 2014]. Дискусія між М.Буравим та П.Штомпокою з приводу співвідношення “універсальної” (єдиної) та “регіональної” (роздробленої) соціології до зближення позицій не привела. Опитування залишалися “національними”, і лише знавцям відомо, до яких хитрощів методичного характеру вдаються, наприклад, наукові керівники європейського соціального дослідження (ESS), щоб, не побоюючись впасти в оману, раптом оголосити, “що саме європейці думають щодо такої-то проблеми”.

Між тим, неоднорідність європейського соціального і політико-економічного простору зростала мірою прийняття до Європейського Союзу нових держав та за умов досі не подоланої фінансово-економічної кризи 2007 року. Сепаратистські настрої населення і політиків у Бельгії (Валлонія) чи Іспанії (Каталонія) здавалися маргіналізованими і незагрозливими для єдності післяшенгенської Європи. Навіть теракти 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку ще не сприймалися як перенесення війни з гір Афганістану і пустель Іраку на вулиці найбільших міст Північної Америки та Європи. Проте в першій половині поточного десятиліття ситуація загострилася внаслідок повалення урядів низки країн на півночі африканського континенту (Єгипет, Лівія), різкої дестабілізації політичної ситуації на Близькому Сході (Палестина, Ліван, Ємен). На частині території Іраку та Сирії виникла ІДІЛ — ісламська держава Іраку та Леванту, територія перманентної від 2011 року війни і насильства. Міграція звідси та найбільш небезпечних країн Африки до Європи і Туреччини набула безпрецедентних масштабів, а населення низки європейських столиць стало об’єктом періодичних терористичних атак. НАТО, США, Франція, Німеччина, Росія взялися до ретельного пере-

гляду своєї оборонної політики — так традиційно зветься мобілізація та підвищення боєздатності національних і об'єднаних збройних сил, а “міграційні квоти” стали “яблуком розбрату і розладу”. Відсутність перешкод для пересування громадян, що вважалася безумовним благом, нині стала джерелом загрози і, як наслідок, на кордонах між деякими країнами почали зводити стіни з колючого дроту (подібний проект виконується і в Україні — щодо північного сусіда). Подіями кінця минулого століття (війна в Іраку, розпад Югославії та війна на її теренах із залученням міжнародних миротворчих сил, відокремлення Косова) і початку поточного, а також їхніми довгостроковими, як з'ясувалося, наслідками, лише відносно урівноваженому, світовому та європейському право- та соціальному порядку було надано ширшої амплітуди коливань, що фактично переводило євросоюзні національні соціуми у надзвичайний стан.

23 червня 2016 року у Великій Британії на референдумі було подано на мільйон голосів більше за вихід з Європейського Союзу, що є водночас і результатом дедалі відчутніших відцентрових, дезінтеграційних тенденцій у цьому наддержавному утворенні, і новим імпульсом для них. Стала явною колись підспудна відразлива реакція на взаємну пов'язаність сучасних ринків і територій, афективне, радше ніж раціональне, заперечення їх. Цінність ізоляціонізму, якій, здавалося ще недавно, остаточно був приписаний найнижчий статус у державному вжитку, набула поширення у настроях і ставленнях різних груп населення та декого з навіть поміркованих політиків, репрезентуючи не стільки необхідність збереження залишків суверенітету у внутрішньому використанні, скільки його найширше можливу реставрацію. Стрімко актуалізувалися й уявлення про державну особливість, про пріоритет національних інтересів, про не стільки атавістичне, як донедавна, а, навпаки, невіддільно вітальне намагання контролювати можливості, ресурси, орієнтації, територію й усе, що на ній постає. Причому така вочевидь консервативна реакція відбулася в контексті очікування ненавмисних, загрозливих і практично непередбачуваних наслідків подій, які вже сталися чи мають виникнути. Тобто тоді, коли політикам, експертам і пересічним громадянам майбутнє бачиться і непрозорим, і непривабливим, а політичним, соціальним, економічним оптимістично забарвленим сподіванням майже не залишається місця. Відповідно, популярності в європейських країнах набувають альтернативні проекти майбутнього для окремих країн — надія чи ілюзія, що все ж таки існує вибір можливих маршрутів і напрямів позитивної неглобалізаційної еволюції і що сили, покликані впорядковувати спільне існування у рамках національних держав, не остаточно виснажені та здатні впоратися із проблемами, що насуваються з майбутнього, без втручання і допомоги ззовні.

На просторах Союзу Незалежних Держав, керівники яких все ще збираються на саміти, а суперечностей між ними не менше, ніж в ЄС, у результаті збройних конфліктів виникли Республіка Південна Осетія (частина Грузії, 1992), Придністровська Молдавська Республіка (частина Молдови, 1991), Нагірно-Карабаська Республіка (частина Азербайджану, 1991), Республіка Абхазія (частина Грузії, 2008). Республіки визнали одна одну і були визнані деякими екзотичними країнами на різних континентах. Відомості про них і

про деякі (не всі) атрибути державності (прапор, гімн, Конституція, соціальні інститути) можна знайти у Вікіпедії, проте їх марно шукати на політичних картах світу — вони існують у реальності, але не на політичному глобусі сучасного людства. Не тільки у СНД, а й на інших континентах за останні кілька десятиліть виникли десятки так званих зон замороженого конфлікту, де війну переведено в стан менш гострого військового протистояння, що, власне, й легітимізує перманентне існування конфліктів, які не мають остаточного розв'язання, причому територія їхнього існування на політичній мапі світу останнім часом сумарно розширюється. І не видно переконливих ознак виходу з таких станів, як немає й позитивних прикладів для наслідування: соціально-культурні відмінності на ґрунті амбіцій та упевдженень тих, хто має владу чи тільки прагне її праведно чи неправедно здобути із застосуванням зброї, ціною тисяч жертв перетворилися на постійні генератори ненависті та агресії.

Сценарій утворення “республік” у СНД невігадливий: проголошення незалежності, збройний конфлікт, референдум, декларація незалежності, “мирні угоди”, а послідовність згаданих складових варіює і частково збігається. Росія як регіональна супердержава не брала безпосередньої участі тільки у війні між Вірменією й Азербайджаном. У Південній Осетії та Придністровській Молдавській Республіці “миротворча місія”, а в 2008 році “примусшення до миру” Грузії з Абхазією у короткочасній війні. Мотивація участі, як і більшість подібних мотивацій у сучасній міжнаціональній політиці, нехитра, але з претензією на не безумовну і незаперечну значущість: захист прав російськомовного населення чи права на відокремлення і самовизначення, захист від агресії недоброзичливої, націоналістично налаштованої частини політичного істеблішменту і громадян конкретної держави.

В Україні фактичну транскордонність з Російською Федерацією і можливість повторення тут стандартного сценарію, що виявив свою дієвість і здійсненність, відчували та артикулювали як загрозу лише представники правого краю політичного спектра, але ніяк не масові настрої населення. Втім, три головні події новітньої історії України — Майдан 2013–2014, анексія Криму Російською Федерацією, війна на Донбасі та виникнення анклавів у вигляді так званих Донецької Народної Республіки (ДНР) і Луганської Народної Республіки (ЛНР), що відокремилися і поповнили список невизнаних світом “республік”, продуктів розпаду СНД, змінили ситуацію, посилили її негативну й конфліктну модальність. “Світова війна з тероризмом”, як іноді навіть слушно називають масштабне використання збройних сил різних країн, з одного боку, проти військових формувань, індивідуальних і групових нападів з використанням вибухових пристроїв та стрілецької зброї прихильників певних ідеологій, релігій та уявлень про гідний людини світоустрій у містах і містечках на різних континентах планети, з іншого боку, з 2014 року точиться й на нашій території під іменем антитерористичної операції (АТО). Росія присутність своїх військ на території України заперечує, фактично кваліфікуючи конфлікт як громадянську війну.

Сумнівно, що війна має позитивні наслідки, безумовно переважають руйнівні, що узаконюють насильство, нівечать суспільну мораль, зрива-

ють з місць — від своїх професій та осель — людей та й самі місця, розпорошують професії й оселі, сіють сум'яття в умах і смуту у справах. І тоді вже навіть в оптиці досвідчених спостерігачів не тільки з ходу, але і з роздумом не так легко розібрати, де реальність, а де міражі, де правда, а де вигадка, яку за теперішніх часів не відрізнити від навмисної брехні у традиційних і сучасних медіа. Інтенсивність “інформаційного опромінювання” громадян у поточному столітті зростає безпрецедентно. І це не якесь відхилення у змісті та функціонуванні публічної сфери загалом, а її домінантна (наймасовіша) ознака. До того ж самі спостерігачі посідають певну позицію в соціальному просторі із вмонтованими в неї упередженнями й безперечностями, що й задають кут зору на, скажімо, те, як називати сторони протистояння в “антитерористичній операції”. Крім того, в медіа та соціальних мережах поширені як антиномічні, так і просто різні визначення, що функціонують як стигми — легко розпізнавані негативні означення, які для багатьох все пояснюють і дозволяють розуміти події та окреслювати власну позицію щодо них.

Від фактологічних конотацій фрази “настали в Україні інші часи” можна відвертатися і робити вигляд, ніби їх не існує, але ухилитися від тактильних та емоційних контактів із брутальною реальністю мало кому вдається. Її властивості зумовлені у нас суперечливим симбіозом глобальних (економічна і міграційна криза, відцентрові прагнення і поривання в європейській політиці) і локальних трендів (стагнація економіки, неефективне державне управління, корупція, слабкі соціальні інститути), зредукованих, модифікованих, мультиплікованих екстраординарними подіями в одних сегментах соціуму і, водночас, взаємним відторгненням, несприйнятливостю — в інших. Про такий дивний, пливкий, а може й ірреальний, соціальний, економічний, культурний і політичний колаж важко, ба й неможливо скласти вичерпну розповідь. Оскільки будь-яка розповідь неодмінно має бути неповною, тому варто наперед вказати на деякі особливості, спрощення та обмеження виконаної соціологами НаУКМА та Інституту соціології НАН України роботи, що набула форми колективної монографії. Спочатку про назву, в якій є формулювання “стан сингулярності”.

Соціологія розпочинається і продовжується як наукова дисципліна, що — крім іншого, а може, і як найголовніше — намагається раз по раз визначати стан суспільства загалом, динамічний характер якого приймається апріорі, та найменувати цей стан. Ось тільки деякі з імен: *солідарність, норма, патологія, аномія, конфлікт, нерівність, порядок, хаос, закрите, відкрите, мобільне, перехідне суспільство, суспільство ризику, постмодерне, інформаційне*. Навіть у такому стислому і неповному переліку наявна неприхована суміш явищ. Одні існують одночасно та в пропорціях, що не підлягають або й загалом не піддаються раціональному калькулюванню — скажімо, норма і патологія, нерівність і егалітарність. Дослідник, орієнтований на емпіричні пошуки, намагається виявити й описати один чи кореляцію кількох такого роду аспектів стану суспільства. Здобутою компетенцією він, часто лише для власного користування, зводить конкретну характеристику у статус домінантної. Однак для теоретиків, які за статусом мусять бути чутливими до ритмів функціонування соціуму, чи не обов'язковою залиша-

ється опція пропонувати універсальне визначення стану для того, що традиційно зветься “суспільством”. Так з’являються “суспільства ризику, мобільності, плинності, постмодерну”. Проте не уподобання теоретиків зумовлюють перехід соціумів у новий стан, а вплив могутніх чинників, які на поверхні спільного життя виступають як події. І тоді саме вони стають і репрезентантами, і сигніфікаторами незвичних обставин та умов, за яких індивідам і спільнотам доводиться діяти, сприймати й відчувати тягарі й несподіванки спільного існування у певний час, тривалість якого заздалегідь не визначити.

Зовсім не випадково, що тематика практично всіх конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті на подив постійна: *невизначеність, криза, насильство, турбулентність, нерівність*. Світ людей, на думку кваліфікованих організаторів таких форумів, досяг принципово нового стану, метаморфоз якого через дію наддержавних й національних сил і тенденцій передбачуваний, мабуть, в одному: ризику множаться, а повсякденність — вулиці, автомобільні шляхи та залізниці, торговельні та розважальні центри, редакції газет і журналів, повітряні коридори для літаків — стає дедалі менш безпечною і дедалі більш неблагополучною. В соціологічний трюїзм перетворилося твердження про небачене раніше ускладнення сучасних суспільств, яке ставить під сумнів проведення надійних діагностичних і аналітичних робіт, що претендують на розуміння і пояснення мотивів дій людей, соціальних категорій та груп, організацій та інститутів. Сучасність у пришвидшеному ритмі оснащується новими технологіями і речами, коригує стилі споживання, праці, участі у спільних справах і, фактично, постулює нетривалість чи навіть необов’язковість стійких контактів між людьми. І стає дедалі непрозорішою — деталі розпізнаються з великими труднощами, тенденції начебто виявляються, але їх швидко заступають інші, а іноді й протилежні, прогнозування і передбачення чи не остаточно втрачають науковий статус, а “стабільність” переведено у розряд архаїчних термінів. Такий образ модерну (сучасності) представлений у розробках політологів, соціологів, філософів.

Три поняття у спеціальній літературі залучаються для опису того стану, в який перейшли окремі суспільства і світ загалом — *криза, надзвичайність (emergency), виключеність*. Вибирати, отже, доводиться з “кризового соціуму”, “стану надзвичайності”, “стану виключеності” або ж вдаватися до їхньої комбінації. У контексті подій після зими 2013–2014 років в Україні автори віддали перевагу “сингулярності” як вигадливому сполученню *подій, стану кризи в економіці, стану emergency в культурі і стану виключеності в політичному житті*. Збережено й основну етимологію слова — те, що зрідка зустрічається, особливе, незвичне, дивне, парадоксальне, іноді екзотичне і чудернацьке, але й те, що хоча радикально збурене, проте має стійкі властивості й характеристики, що існує із суттєво зміненим порядком речей, явищ, очікувань і сподівань, що має шанс як перетворитися на щось позитивно інше, так і залишитися у вимушено знайденому стані. Під час війни порядки повсякденного життя людей руйнуються цілком чи частково; центральна влада не переобрана, а дискваліфікована протестним рухом у

столиці та деяких регіонах (Майдан); у країни, попри наявні міжнародні домовленості про територіальну недоторканність, одним із підписантів відповідного документа в Будапешті експропрійовано велику територію з кількома мільйонами населення; частина вищого політичного й військового керівництва втекла з країни (їх так ніхто і не перерахував), побоюючись за свої дії осені 2013 та зими 2014 років чи то справедливої відплати, чи то несправедливої розправи. Так що десь криза або надзвичайність, але у нас — вони ж у контексті незвичності, того, чому мало аналогів, чому бракує пояснювальних схем.

У вітчизняній соціології, між тим, маємо певні концептуальні здобутки у визначенні національної особливості життя і буття за часів Незалежності. Пошлемося на кілька робіт та імен (перелік неповний і тому упереджений), які виконували (нехай інші судять, наскільки успішно) науковою традицією переданим соціологам обов'язок “визначати ситуацію”. Насамперед дві праці 90-х років минулого століття: книга Є.Головаха та Н.Паніної про соціальне божевілля як стан українського соціуму [Головаха, Панина, 1994] й стаття Н.Костенко і С.Макеєва про “п'ятий світ” та його основні характеристики [Костенко, Макеєв, 1996]. В обох констатується, що в Україні відбуваються речі, що виникли внаслідок розпаду СРСР, яким важко — чи взагалі неможливо — знайти паралелі в сучасній історії країн. Публікації В.Хмелька та В.Паніотто про мінливість громадської думки щодо російсько-українських відносин, політичну і соціальну ситуацію, міру толерантності населення України (за даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології і Всеросійського центру вивчення громадської думки). Праці в царині макросоціології С.Катаєва, І.Кононова, П.Кутуєва, О.Куценко, Н.Черниш, в яких дано оцінку сучасного стану українського суспільства. Щорічні збірники Інституту соціології НАН України про динаміку соціальних змін у країні на підставі моніторингу, який у 2014 році був відзначений Державною премією в галузі науки і техніки. Нарешті, комплексне дослідження феномену недовіри, здійснене колективом співробітників Інституту соціології НАН України [Общество без доверия, 2014].

Отже, модерн (сучасність) у вітчизняному інтер'єрі виявляє себе впродовж майже трьох десятиліть як стан сингулярності, як те, чому важко підібрати відповідники та визначення, що вкрай важко подолати чи суттєво модифікувати. Звісно, існують інші “світи” чи навіть “всесвіти”, можливо кращі, принаймні привабливіші, і шанс стати схожими на них існує. Відомі й умови, що їх потрібно для цього виконати, але рух зі стану сингулярності, стану екзотичної особливості, якщо й започатковується, то ледь помітний, створюючи радше ілюзію руху — дещо нібито й закінчується, проте дивовижно починається знову, у злегка відретушованих і начебто оновлених соціально-політичних декораціях. Порив і схильність частини громадян і політичних сил змінювати ситуацію (чи то фантастично, чи то закономірно) 25 років поспіль врівноважувалися консервативними інтенціями, звичками, стереотипами сприйняття, досвідом ефективної дії за умов, що якимось чином склалися, з боку іншої частини громадян і політиків, а частково — не виключено — й першої.

Утім, після Майдану зими 2013–2014 років маємо “нову сингулярність” — з особливими ознаками, ситуаціями, станом справ. Її виникнення зумовили відомі надзвичайні події, що своїми наслідками мали перетворення структури й текстури соціальної матерії, очікувань, сподівань, солідарностей, повсякденних дій і комунікацій громадян. Імовірно, саме негативно забарвлена особливість в організації, функціях, стандартах державного, громадського та повсякденного життя, поряд з очікуваними та непередбачуваними ефектами надзвичайних подій, роблять поки що неподоланим шлях між Україною та Європейським Союзом. Вельми сумнівно, що він скоротився порівняно, наприклад, з першими десятима роками поточного століття. І тоді не видається цілком програшною ставка на те, що суспільно-політичний проєкт під назвою “Україна” хоча б для нинішніх поколінь громадян так і залишиться варіацією модерну, окремим історичним “випадком”, химерною імітацією можливих суспільних порядків, не кращим із можливих сценаріїв спільного життя, який, попри те, не без успіху обстоює своє право на існування.

Присутня в колективній праці соціографія спирається переважно на дані репрезентативних опитувань, що відтворюють вельми неоднозначну ментальну картину. Надзвичайні події, як їм і належить, призвели до поляризації та певної радикалізації масових настроїв та оцінок. Проте тенденція до чорно-білого сприйняття й інтерпретації того, що відбувалося й відбувається, значно послаблена плюралізацією думок та поведінкових реакцій на події. При цьому співвідношення “за” чи “проти” чогось залишилося для нас практично поза увагою, колектив дослідників від самого задуму монографії не збирався оцінювати пропорції сил у суспільстві у вигляді прихильності до тих чи інших ідей або ж перспектив соціальної еволюції згідно з якимось геополітичним вектором. Розподіл суджень та установок респондентів, звісно, наводиться, проте ми утримуємося від оцінювання його політичної ваги чи значення, намагаючись говорити про предмет, а не про його модальність.

Кількісні дані, використовувані авторами, зумовлюють ще дві особливості тексту. По-перше, за межами нашої дослідницької уваги залишено причини екстраординарних подій, те, через що все в Україні сталося так, а не інакше. Про коріння та пружини глибоких соціальних аномалій дозволено міркувати неординарним умам. Так, М.Бердяєв у 1918 році в есе “Духи російської революції” причиною національної катастрофи, яка спіткала Росію, вважає виняткову різновіковість нації. І хоча, як він переконаний, кожен народ у будь-який момент свого існування живе в різні часи, але російський народ поєднує ХХ і ХІV століття, а поєднання таких періодів та епох є “джерело нездоров’я і перешкода цілісності національного життя”. Соціолог, визнаючи справедливність констатації щодо різновіковості будь-якого народу, за визначенням більш поверховий, він намагається і просто зобов’язаний не відриватися від ґрунту емпіричних фактів і спостережень, претендуючи головню на більш-менш коректну діагностику та інтерпретацію ситуацій, у яких респондентам доводиться діяти чи ухвалювати рішення щодо свого майбутнього.

По-друге, практично нічого не буде сказано про модифікації інституціональної структури, яка не без проблем, але відбувається, про зміну функцій конкретних інститутів. Звісно, якщо мати на увазі суспільство загалом, то вся, так би мовити, сіль і весь перець суспільного метаболізму полягає в соціальних інститутах — ця теза для суспільствознавця ні за яких умов не втратить першорядної значущості. У вітчизняній соціології маємо певні теоретико-методологічні напрацювання щодо характеристик успадкованої структури інститутів і такої, що склалася в Україні під час запланованих та стихійних трансформацій і деформацій попереднього суспільного порядку [Головаха, Панина, 2001; Головаха, 2011; Makeєв, 2011]. Однак інституціональний аналіз не входив до завдань дослідження, представлено-го в монографії, а масові опитування, основний постачальник емпіричної інформації, — не той метод, який доречний для дослідження динаміки інституціональної структури та її складових. Крім того, за рамками проведених спостережень та інтерпретацій залишилися стан *emergency* в культурі, а також імплікації стану виключеності у політичній сфері.

Підзаголовок монографії репрезентує весь її зміст: те, що відбувалося й відбувається після надзвичайних подій осені та зими 2013–2014 років, у враженнях, оцінках, поглядах, переконаннях і діях громадян України. У першому розділі окреслюється концептуальна рамка для опису стану сингулярності — події, стан, ситуації, реакції на ситуації (практики населення). У другому розділі йдеться про нові явища в соціальній структурі та про масові ментальні утворення, притаманні респондентам тоді, коли силові лінії у суспільстві формують структуру цих утворень і зумовлюють стани свідомості різних статусних і демографічних категорій населення, а самі силові лінії під впливом надзвичайних подій змінюють свою інтенсивність. В третьому розділі інтерпретуються поведінкові реакції людей: їхні реальні дії під впливом неконтрольованих зовнішніх сил та обставин, що примусово переводять індивідуальне, сімейне і групове повсякденне життя у незвичні режими функціонування.

Джерела

Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Абрис, 1994. — 168 с.

Головаха Е.И. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Евгений Головаха, Наталия Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.

Головаха Е.И. Законы институциональных изменений / Евгений Иванович Головаха // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2011. — № 948. — С. 9–13. — (Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи ; вип. 28).

Костенко Н. Непридуманный “пятый мир” / Наталия Костенко, Сергей Makeєв // Политическая мысль. — 1996. — № 1. — С. 41–48.

Костенко Н. Место и время социологии / Наталия Костенко, Сергей Makeєв. Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 11–32.

Макеєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств / Сергій Макеєв. — Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна. — 2011. — Вип. 5. — С. 3–10.

Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2014. — 338 с.

O'Mahony P. Europe, crisis, and critique: Social theory and transnational society / Patrick O'Mahony // European Journal of Social Theory. — 2014. — August, Vol. 17, № 3. — P. 238–257.